

ХІІ На волі

Чорна, масляниста поверхня Неві тихо плюскала об рівний граніт берегів. Прозоре й холодне повітря півночі наповнювало просвіти між мережаними кронштайнами мостів і весь простір над арками, вежами й банями соборів. Могутнім помахом кинувся Петроград до Фінської затоки й урочисто завмер, як останній рядок північної пісні.

Дивовижний прозорий туман млою став обгортати місто. В чорному костюмі стрункої дами на вулиці вийшла міська романтика. Сутеніло. В Неві між мостами ще зачепився останній промінь сонця, що зникло між будинками на заході, і червоною рибкою плюскався в воді. Ось рибка позолотіла й нарешті стала срібною. Сонце зникло зовсім, і на заході запалала пожежа, що від неї зайнялось і скло високих будинків.

На гранітовий парапет над рікою сперлася чорна постать людини. Трохи далі ще кілька постатів з виглядом самогубців схилилися над водою. Мостом глухо прогрімів трамвай і постать в осінньому пальті одірвалася від парапету.

Знайоме нам обличчя Стефана Бойка мрійливо подивилося в бік мосту й потім задумливо спинилось на дзвіниці Петропавлівського собору.

Стефан Бойко стояв, спершись на парапет, і його охоплювала спокійна задумливість міста. Іноді йому в уяву проривався гуркіт і брязк фронту і його тіло ставало неймовірно легке — від почуття, що цей гуркіт лишився десь далеко. Його охоплювало почуття свободи, як охоплює людину, що допіру вийшла з в'язниці.

Він вільний, він може досхочу дихати цим холодним повітрям і дивитись на спокійну ходу людей. Звук од трамваю, що допіру пройшов мостом, несамохіть нагадав йому звук льоту гарматного набою й викликав за асоціацією картини фронту. Але струнка дзвіниця Петропавлівського собору своєю незайманою вічністю заспокоїла його, й він відчув цю вічність у самому собі.

У вухах йому ще бриніли далекі постріли фронту й голоси команд. Він ще нагадував учня, якому й уночі сняться суворі голоси вчителів. Але поволі ці спогади, що викликали страх, зникали, одвалювалися від нього, як шматки бруду від черевиків.

Він ніколи не забуде останнього жакливого випадку, коли вели його на розстріл. Знайомі обличчя товаришів, постаті його суддів, команда "плі" і раптом постріли після тієї команди, мабуть, усе життя хвилюватимуть його.

Після цього несподіваного розстрілу Гопуб'ятнікова, він знайомими дорогами, що ними раніш розвозив накази, як ординарець, пробрався до тилу. Там було легше сховатися, ніж він навіть уявляв собі. Все було порушено революцією, все змішалось в розгартіяш поїздів, вагонів, солдатських частин, у галасливість мітингів, і ніхто не звернув уваги на солдата-втікача, бо таких солдатів було тисячі. Юнкерські загони, що ловили дезертирів, були іграшкою в порівнянні з поодинокими жандармами, які перед ними мали за обов'язок робити це. Лише в Петрограді Бойко одяг цивільне вбрання. Становище тут було таке напружене, що він міг, не боючись нічого, вільно розгулювати містом і навіть брати участь в новій змові проти уряду.

Події, що захопили його в Петрограді, затримували Бойка, хоч він уже й думав незабаром повернутись до Києва. Він знав, що революція збудила на Україні національний рух на всю широчінь, але від нових подій у Петрограді він чекав чогось, що кардинально вплине на весь дальший хід її.

Стефан Бойко блукав по Петрограду, мрійливо настроений його палацами й чорними романтичними каналами, що збуджували в уяві похмурі картини убивств, змов і самогубств.

Він на кожному кроці відчував історичний зв'язок цього міста з своєю батьківщиною — веселою, соняшною Україною.

Спершись на гранітовий парапет Неви, він дивився на кам'яні муругі бастіони Петропавлівської фортеці, і невеселі думки про його прадідів ворушилися йому в голові, збуджували неприємне почуття.

Тисячі запорожців лежать кістьми під важким гранітом цієї фортеці. Вільні сини степів, чії обличчя засмажені вітром Чорного моря, замордовані тут сифілітичними російськими царями. "Вікно в Європу" прорубали замордовані українці, що звикли тримати в своїх руках гострі шаблі й важкі пістолі. Бойкові приємно було відчувати, що історія жорстоко помстилась за вигнанців і каторжан — його батьків, братів і земляків. Місто Петроград було йому близьке й миле. Цими вулицями, що ходить він, колись ходив Шевченко й Костомаров. Сумніви й обурення роз'ятрювали їхні серця, серце Бойка тепер радіє за них, воно повне відрадної помсти. Тепер він може ходити цим містом і глузувати з російських держиморд і українських запроданців, що запобігливо позміняли свої прізвища.

Бойко повернувся спиною до Неви і став обличчям до палаців. Повз нього пройшла якась людина, зодягнена в чорну куртку, й уважно поглянула на нього. Знайоме обличчя звернуло на себе увагу Бойка.

Людина раптом затримала кроки, підійшла до парапету і теж стала дивитись на Неву.

"Хтось знайомий, — подумав Бойко, — але хто?"

Поява цієї людини на мить одірвала Бойка від споглядання й міркувань, але незабаром його думки знов знайшли цікаву для себе тему.

Сонце зовсім зникло на заході, але в повітрі розлялось тьмяне світло, таке характерне для півночі. На мостах засяяли ліхтарі, на протилежному березі спалахнули вогники у вікнах будинків, і лише Петропавлівська фортеця чорним, муругим огромом придушила частину берега.

Скільки історичних спогадів викликав Петроград в уяві Бойка! Його суворі, стрункі проспекти зменшували вартість людини й збільшували вартість речей. Наче палаци, що оточували Бойка, були самоціллю й ніби історія існувала спеціально для них.

Бойко знизав плечима й скинув з себе цей музейний настрій, як скидають набридливу комаху. Він знав, що тепер він може теж впливати на рух історії й усі ці палаци позбавити активності.

Теперішній уряд був за війну. Бойко розумів, що цей уряд зберігав інтереси підприємців і крамарів. Одне те, що цей уряд закликав до дальшої війни, примушувало Бойка ненавидіти його. Обмежувати себе національними демонстраціями українців у Петрограді Бойко не міг. Це його зовсім не задовольняло.

Він бачив війну. Вона випалила в ньому все те, що хвилювало його раніше. Гарматний вогонь спорожнив його від ідеалістики. Це вже був представник покоління, що бачило смерть на кожному кроці й що вже не могло повернутися до старої, усталеної ходи часу. Бойко прагнув роботи, яка б задовольнила його за всі переживання на фронті, за всі знуцання й увесь жах. Навколо себе він уже бачив цю роботу — готування нових подій. Він відчував навколо себе нову революцію, що мала перенести фронти, на вулиці міст, на ці осяяні електрикою й шикарними вітринами проспекти.

Поглянувши в бік людини в чорній куртці, що здавалася йому знайомою, Бойко помітив, що людина підсунулася ближче і пильно оглядає його.

"Можливо, що він мене теж знає!" — подумав Бойко.

Бойко вже відпочив від фронту і його активна натура вже шукала роботи й безпеки.

Робота в українських комітетах, що до неї він деякий час приглядався, здавалася йому якоюсь несучасною. В ній не було рішучості й революційної войовничості, вона нагадувала демократичний сальон, де влаштовують вечори спогадів з минулою історією. Йому також не

подобався національний маскаррад, демонстрація музейних одягів. Тут було більше романтики, ніж справжньої активності, що характеризувала б культуру європейця. Бойко шукав зв'язку з тими, що висували нові войовничі гасла проти уряду, проти війни і проти цілої кляси. Йому подобався той острах, що виникав на обличчях міщан, коли вони бачили прояви активності нової сили, рішучої й упертої.

Людина в чорній куртці весь час стежила за Бойком, вона старанно оглядала його з ніг до голови, силкуючись розглядіти обличчя. Це нарешті сильно зацікавило Бойка. В ньому прокинувся його нахил до пригод.

"Чого йому треба? — подумав Бойко. — У всякому разі це не жандар і не шпиг".

Бойко одійшов од парапету й повагом пройшов повз людину, що обернулася обличчям до нього, старанно його розглядаючи.

"Яке знайоме обличчя!" — пронизала Бойка цілковита переконаність, що він знає цю людину.

Бойко зробив ще два кроки, потім рішуче повернув і щільно підійшов до людини. Не могло бути ніякого сумніву, що він знає цю людину.

Деякий час вони уважно дивилися один на одного.

— Вибачте, ви здається Бойко?..

— А ви, ви — Кононов! — відповів трохи здивований Бойко.

Перед ним на мить спалахнула картина фронту й він пригадав солдата Кононова, що ще півроку тому пішов до двотижневої відпустки й більше не повернувся. Його вважали за дезертира й були переконані, що він загинув у лабетах жандарів.

Вони хвилинку потоптались на місці, не знаючи, з чого їм почати.

— Слово чести, ніяк не міг вас упізнати! — промовив Кононов. — Як змінює людину солдафонський одяг!..

— Ніколи б не повірив, що це ви! — сказав Бойко. — Вам здорово пощастило... Шкода, що вас не можуть бачити Зеленко або Торока!

— Хіба вони ще там?..

— Там...

І Бойко розповів Кононову про останні події на фронті. Наче живі встали йому в уяві близькі постаті його товаришів. Тепле почуття до них зворушило його, й він охоче згадував різні події, що з'єднали їх на все життя, хоч навіть і в спогадах. Тавро фронту було таке міцне, що й Кононов захопився спогадами. Їх, як алкогольків тягне до питва, потягнуло до фронту, до небезпеки, до оточення, що в ньому відчувався терпкий смак убивств, небезпеки і гострі пахощі солдатських чобіт, їм стало навіть якось тоскно. Вони відчули себе одірваними від чогось, загубленими й нікому непотрібними. Там лишилася їхня душа, їхні перші страшні переживання, дружба й молодість. Вони, ще молоді люди, відчували себе безмежно старими, ніби індуські мудреці. В них оселився якийсь фатальний спокій і байдужість до всього й ось лише ці спогади розворушили їх надзвичайно.

— Значить, Голуб'ятнікову капут! А ти пам'ятаєш, як нас трохи не з'їли пацюки?

— Ще б пак! Пам'ятаю. А ти пам'ятаєш, як ми діставали консерви?

— А ти пам'ятаєш?..

Вони непомітно для себе перейшли навіть на "ти". Вони знову були солдати, що під час відпочинку згадували різноманітні пригоди й оповідали їх до найменших дрібниць.

— Ти пам'ятаєш?..

Одного разу вони пішли в розвідку, їм довелося йти полем, де перед цим була сильна атака. В одному місці, в ямі від набою вони наткнулися на надзвичайне видовисько. В ямі спокійно лежав солдат, підперши правою рукою голову й тримаючи в лівій згаслу люльку. Перше їхнє вражіння було, що вони надібали на свій секрет, але потім виявилось, що солдат був мертвий. Мертвяк так

спокійно курив свою згаслу люльку, що їм стало моторошно. Він був убитий так раптово, так блискавично, що навіть не змінив своєї пози. Він відтворював легенду про запорожців.

— Пам'ятаєш?..

Це "пам'ятаєш" довгий час наповнювало їхню розмову. В ній увесь час пересипалися назви місць, атак, прізвища товаришів і військові терміни.

— А тепер?.. — спитав Бойко.

— Тепер... Я вже півроку тиняюсь без роботи. Війна до кінця! Хіба дезертиру можна працювати?.. Але це протягнеться не довго... Та ти сам, мабуть, краще знаєш!..

— На жаль, я ще ні з ким не зв'язався! — відповів Бойко. — Теж без діла тиняюся.

— Ну, для тебе роботи скільки хочеш! — сказав, посміхаючись, Кононов. — Я тебе влаштую хоч сьогодні. А мені доведеться почекати, поки дадуть рушницю... Ми їм покажемо, що таке війна!..

— Гарзд! — відповів Бойко й подивився на годинник. — Ти мене познайомиш!

— Що там знайомити, прийдеш та й усе! А тепер ходім десь вип'ємо.

— Я дуже шкодую, — відповів Бойко, — але я тут чекаю одну особу... В мене побачення!..

— Ха-ха, розумію! — посміхнувся Кононов. — Ти ж з фронту зовсім недавно. Я в перші дні просто кидався на жінок!.. Навіть тепер, коли я зустрічаю жінку, мені здається, що в мене виростають крила.

— Вибач! Ми відсвяткуємо нашу зустріч іншим разом! — сказав Бойко, міцно стискаючи руку Кононову.

Вони умовились зустрітись на другий день. Кононов незабаром зник у тінях петроградського вечора.

Стефан Бойко справді мав зустрітись з Жанною Барк. Йому було дуже неприємно відмовитись од пропозиції Кононова, але він умовився з Жанною побачитись тут на надбережжі.

Сьогодні вдень він випадково зустрів її на Невському проспекті в компанії незнайомих йому панночок. Жанна була прекрасно вдягнена, і її подруги трохи здивовано й презирливо дивились на Бойка. Він не захотів іти до неї на приміщення й викликати до себе увагу її знайомих. З перших же слів могло виявитись, що він залишив фронт, а це могло призвести до небажаних наслідків або до прикрої сцени. Бойко розмовляв з Жанною лише з хвилину й умовився зустрітись з нею біля мостика через Зимову канавку.

Це найромантичніше місце Петрограду мало свою давню історію любовних пригод. Тут завжди зустрічались герої й героїні з романів російських клясиків. Тут зустрічались коханці з "Винової кралі" — Герман і Ліза, тут призначила побачення Жанна Стефану Бойкові, пам'ятаючи цю традицію і справді романтично ставлячись до цього міста, де в повітрі ніби назавжди лишилися пристрасні подихи й звуки гарячих поцілунків історичних коханців.

Бойко поволі пішов до Зимової канавки. Коло гранітового парапету стояли самотні чорні постаті людей, або ж зустрічалися закохані парочки, що тулилися одна до одної на кам'яних лавочках надбережжя.

На мостку через Зимову канавку стояла якась дівчина в літньому пальті й дивилася в бік фортеці. Легкий вітер грався довгим кінцем її шовкового шарфу.

Бойко впізнав постать Жанни. Йому подобалось, що вона так простенько зодяглась, ніби дівчина, що вийшла на побачення з коханим матросом. Стефан тихо підійшов до неї збоку й, щільно ставши поруч з нею, сперся на бильце мостка.

— Ах, Стефане, це ви? — трохи злякано промовила Жанна від несподіванки. — Проте ви спізнались!

Жанна простягнула йому руку.

— Я допіру зустрів одного товариша, що був зі мною на фронті. Ввесь час несподівані

зустрічі: удень ви, а тепер цей Кононов! Ви собі й уявити не можете, як це приємно! Наче я був увесь час хорий, а тепер встав з ліжка.

— Ви сильно змінилися, Бойко, ви погрубішали, покращали. Я, мабуть, закохаюся у вас. Ви такий чудовий, Стефано, такий славний!

Вона підійшла до вільної лави біля парасюти й сіла на неї.

— Розкажіть, Стефано! Розкажіть все... Я знаю, це все дуже страшно...

Бойко, який міг з захопленням згадувати про життя на фронті з будь-яким солдатом, тепер розгубився. Що він міг розказати цій дівчині? Все одно вона нічого не зрозуміє й не відчує. Хіба можна шаблонними словами розповісти про весь той жах, що він пережив, це буде лише казка, якою лякають маленьких дітей, це буде лише розмова, яка тимчасово задовольнить цікавість. Хіба люди, що сиділи в тилу, можуть уявити собі сидіння в шанцях під гарматним огнем? І навіть ця дівчина, що так подобається йому, хіба вона не чужа йому тепер? У неї зовсім інша психіка й те, що може зворушити Бойка, зовсім не зворушить її.

— Що я можу вам розповісти? Ви ж знаєте, що Муславський вбитий, вбитий і Голуб'ятніков...

— Голуб'ятніков теж убитий? Ах, який жаль! — щиро промовила Жанна. — Він був такий ввічливий і такий симпатичний!..

— Так... Він загинув під час атаки! — сказав Бойко, не бажаючи говорити про справжню причину. — Він ішов у перших лавах і йому набоєм одірвало голову.

— Яке нещастя! Треба буде написати Анні Миколаєвні. Бідна жінка, це ж її єдиний син!..

— Хіба в нього була матір? — здивовано спитав Бойко.

Йому стало неприємно, він ніколи навіть і не думав, що в Голуб'ятнікова могла бути матір. Але він згадав про дочку Муславського й почуття гніву зібгало його в грудку.

— Багато лишилось нещасних людей! — холодно промовив він. — Про що ж вам ще розказати? Про атаки, про сидіння в шанцях, про бруд? Все одно це буде для вас далеке й незрозуміле.

— Ні, я знаю все це! Я ж була на фронті! — проговорила Жанна.

— Ви були на фронті? — недовірко запитав Бойко. — Ви жартуєте.

— Ні, я була в жіночому батальйоні, і навіть ходила в атаку!

Бойко, не ймучи віри, дивився на неї.

— Вночі фіолетові блискавки пронизують небо. Серце колотиться, наче хоче вистрибнути. Вибухи набоїв замакітрюють голову, а під ногами обсыпається глина. Мені ще досі щоночі сняться крики і блискавки вибухів. А Франю поранили! — продовжувала Жанна.

— Хто це, Франя?..

— А, ви її не знаєте. Це для вас далеке й незрозуміле...

Бойко був вражений. Ця смілива дівчина дивувала його й він почував себе трохи ніяково за недовір'я.

— Ви, чоловіки, завжди пишаєтесь своїми вчинками. Фронт — це страховисько, але жінки теж можуть воювати. Чоловікам однаково страшно, як і жінкам!

Бойко взяв її теплу руку й притис до своїх вуст. Жанна другою рукою притягла його обличчя до себе.

— Жанно, я завжди мріяв про це! — видихнув з себе Бойко. — Ах, Жанно...

Вона міцно притулилась до нього й він відчув її тепле тіло. Бойко страшенно схвилювався. Досі його хвилював страх, а це хвилювання перевернуло в ньому все його ество, він відчував, як каламутиться в ньому кров. Жанна обійняла його за шию й міцно притиснулася своїм обличчям до його. Бойко задихнувся.

— Ти мій. Стефано, мій! Я тебе кохала ще в Києві, — шепотіла Жанна. — Я стримувала себе, обдурювала, але ти, лише ти й ніхто більше... Я...

— Ти, Жанно, ти...

— Ми...

— Яке щастя...

— Хтось іде, Стефане!..

— Чорт з ним! Хто мені перешкодить обіймати тебе, коли я дістався до тебе крізь набой гармат і кордони жандарів... Я...

— Ти, Стефане, ти...

Тихо плюскала Зимова канавка під арками Ермітажу й мостика. Зламані лінії арок і мостика утворювали глибокі тіні, чотирикутники й геометричні фігури, напоєні романтикою й містикою. В цих тінях цілувались постаті Германа й Лізи, привид графині тихо кашляв у будці вартового, на панелі під аркою грали в карти привиди гусарів. Тіні, наче жінки в чорних кринолінах, повагом танцювали менуета. Чорне вино Зимової канавки іскрилось шампанським у промені самотнього ліхтаря.

Вартовий коло палацу необережно стукнув кольбою рушниць й усе зникло.

Коханці націлувались. Германові знову спало на думку поставити на вину в кралю.

Божевільні думки відірвали одне від одного закоханих і їх потягла за собою неромантична тверезість.

— Стефане, кінчиться війна й ти будеш професор, ми...

— Я нічим не буду, Жанно...

Жанна остигла.

— Як? Револуція вже скінчилась. Тобі, як революціонеру, вже нічого буде робити!

— Еге, я буду сидіти вдома, їсти гарячі пірижки і влаштовувати танцюльки... Ха-ха-ха!..

Чудачка ти, Жанно!

— А що ж, ви завжди думали робити змови і підкладати бомби?..

Жанна ображено відсунулась від Бойка, як од чужої їй людини.

— Револуція ще допіру починається. Хіба вона закінчилась, коли все знаходиться в тих же руках, що звикли лише спекулювати? Цю револуцію робила буржуазія й інтелігенція, нову револуцію робитимуть робітники. Ми припинимо війну й перенесемо її проти тих, хто її викликав! — сказав Бойко і наче хтів пом'якшити свою попередню різкість.

Жанна мовчала.

— Жанно, невже ти сердишся?

— У вас знову нові фантазії, пане Бойко!.. Ви тільки й можете знатися з різними темними людьми, що не понехтують чужим добром!

— Жанно!

— Я завжди вважала вас за порядну людину, революціонера, а ви...

— А, ви думали, що революціонери роблять лише нещасний вигляд і пишуть панночкам вірші? Або професорують і засідають у дворянському зібранні? Порядні люди! Ваші порядні люди — міщани й плутократи!

— Не будьте грубіяном, Бойко!..

— Жанно, невже ви образились? Це ж лише суперечка! Бойко обійняв її і хтів притягнути до себе.

— Не будьте нахабою! — Жанна відштовхнула його і встала з лави.

— Жанно, чого це ви? — стурбовано спитав Бойко.

Жанна зробила кілька кроків і, вагаючись, зупинилась. Бойко поспішив до неї. Вона плакала.

— Я так кохала вас... Але яке розчарування! Вас хтось підмінив... Солдатська кампанія зіпсувала вас! Ви божевільний!... Ви говорите, як ці грабіжники... Я вас так довго чекала, а ви прийшли і, крім бруталних слів, що їх виголошує всяка наволоч, я від вас нічого не почула!

— Невже ви гадали, що я повернусь з фронту піжоном?

І Бойко знову зробив спробу заспокоїти її й помиритися з нею.

— Не чіпайте мене! — роздратовано відповіла Жанна, вже з просохлими очима.

— А, ви чекали героя, — роздратувався Бойко, — з хрестами й медалями! Чин унтерші подобався б вам? Все ж таки офіцерський.

Жанна знову схлипнула й, повернувшись, пішла від нього.

— От тобі й побачення! — майже вголос промовив він.

Розчарування й жаль, що так вийшло, охопили його. Але упертість і роздратованість були такі міцні, що він, стиснувши кулаки, рішуче пішов у напрямку до Ермітажу.

Але Бойко незабаром охолонув. Чудовий вечір, оточений огромами суворих палаців, тіні й вогні міста збудили в ньому романтичні бажання.

"А що коли вона справді кохає мене?" — подумав Бойко.

Ріка плюскала під ним унизу і вабила до себе, гіпнотизувала. Дивовижна фантазія спалахнула йому в уяві. Йому здалося, що він почув крик і падіння людського тіла у воду.

Бойко зірвався з місця й кинувся назад.

— Жанно! — голосно крикнув він.

Злякавшись і засоромившись цього вигуку, він раптово спинився, а потім поволі пішов уздовж надбережжя.

Ніде нікого не було. Непомітно насунула ніч і надбережжя було безлюдне. Бойко підійшов до парапету й подивився на ріку. Вода жадібно лизала голий, шліфований граніт і, закручуючись у вирах, швидко бігла під бики мостів.

Неподалеку себе Бойко помітив якусь чорну постать, що зовсім перехилилась через парапет. Бойко підійшов ближче, але людина не ворушилась.

— Скажіть, допіру ніхто не кидався в ріку? — спитав Бойко.

Людина здригнулася від несподіванки й повагом повернулася до Бойка. Вона мовчки деякий час дивилася на Стефана.

— Ні, — муруго відповіла вона, — але незабаром кинеться!..

Здивований тією відповіддю й роздратований на себе за свої фантазії, Бойко пішов з надбережжя. Нарешті з облудливою романтикою кохання було покінчено. Хай краще Жанна лишиться йому в уяві, як самогубця. Завтра він піде до Кононова й увійде в коло найромантичніших своєю реальністю людей. Завтра вони мають потрясти світ.